

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 33 (2012)

Δελτίον ΧΑΕ 33 (2012), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Δημήτρη Κωνσταντίου (1950-2010)

Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία και την αρχιτεκτονική των οχυρώσεων του κάστρου της Λιβαδειάς

Σταύρος ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ

doi: [10.12681/dchae.1231](https://doi.org/10.12681/dchae.1231)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ Σ. (2014). Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία και την αρχιτεκτονική των οχυρώσεων του κάστρου της Λιβαδειάς. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 33, 7–20.

<https://doi.org/10.12681/dchae.1231>

Σταύρος Μαμαλούκος

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΩΝ ΟΧΥΡΩΣΕΩΝ ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ ΤΗΣ ΛΙΒΑΔΕΙΑΣ*

Αντικείμενο της εργασίας αποτελεί μια προσπάθεια προσέγγισης της οικοδομικής ιστορίας και της αρχιτεκτονικής των οχυρώσεων του Κάστρου της Λιβαδειάς, ενός ιδιαίτερα αξιόλογου μνημείου της μεσαιωνικής οχυρωματικής στο γεωγραφικό χώρο της νότιας Ελλάδας, με βάση μια, κατά το δυνατόν, αναλυτική εξέταση των σωζομένων λειψάνων των διαφόρων στοιχείων της οχύρωσης και τη μελέτη των τυπολογικών, κατασκευαστικών και μορφολογικών τους χαρακτηριστικών.

Based on an analytical examination of the surviving remains of various elements of fortification, where possible, and on the study of their typological, construction and morphological characteristics, this paper attempts to approach the construction history and architecture of the Fortress of Livadeia, a particularly important monument of medieval fortification in the geographical area of southern Greece.

Α. Το Κάστρο της Λιβαδειάς έχει από παλιά αποτελέσει το αντικείμενο αναφοράς αρχικά από περιηγητές και αργότερα από ιστοριοδίφες, ιστορικούς και διάφορους μελετητές της μεσαιωνικής οχυρωματικής αρχιτεκτονικής και η σχετική με αυτό βιβλιογραφία είναι σχε-

τικά πλούσια. Με την εξαίρεση, ωστόσο, του Antoine Bon, οι κατά καιρούς διάφοροι μελετητές του Κάστρου ασχολήθηκαν κυρίως με τη μελέτη των ιστορικών πηγών, επιχειρώντας να βγάλουν συμπεράσματα για την ιστορία των οχυρώσεων με βάση διάφορα ιστορικά

Λέξεις κλειδιά

Ύστερη Αρχαιότητα, Μεσαίωνας (Βυζαντινή Περίοδος, Φραγκοκρατία), Οθωμανική Περίοδος, Βοιωτία, Στερεά Ελλάδα, Βυζαντινή και Δυτικοευρωπαϊκή Μεσαιωνική Αρχιτεκτονική, Οχυρωματική.

Keywords

Late Antiquity, Middle Ages (Byzantine Period, Frankish Rule), Ottoman Period, Boeotia, Central Greece, Byzantine and Western Medieval Architecture, Fortification.

* Ευκαιρία για την εξέταση των οχυρώσεων του Κάστρου της Λιβαδειάς, τα κύρια συμπεράσματα της οποίας παρουσιάζονται στην παρούσα εργασία, έδωσε η εκπόνηση το 1993 από το Γραφείο Αρχιτεκτονικών Μελετών «Σταύρος Μαμαλούκος Αναστασία Καμπόλη Μαμαλούκου και Συνεργάτες», κατόπιν αναθέσεως από τον Δήμο Λεβαδέων, επί δημαρχίας του αιμνήστου Χρήστου Παλαιολόγου, μελέτης συντήρησης και αποκατάστασης των οχυρώσεων της βορειοανατολικής γωνίας του Κάστρου και ή δημιουργία εκεί έκθεσης της ιστορίας του φρουρίου, καθώς και η εκτέλεση μεταξύ των ετών 1994 και 1996 του έργου που ακολούθησε υπό την επίβλεψη του γράφοντος και την εποπτεία της 1ης ΕΒΑ. Η μελέτη της οικοδομικής ιστορίας και της αρχιτεκτονικής των οχυρώσεων βασίζεται στην αρχιτεκτονική αποτύπωση που έγινε στα πλαίσια αυτού του έργου με τη συμμετοχή κυρίως του Δημή-

τρη Κροκίδη, αρχιτέκτονα μηχανικού ΕΜΠ και δευτερευόντως των Τάσου Δάφνη και Γεράσιμου Κοτσολάκου, σπουδαστών, τότε, του Τμήματος Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ, και τη συμβολή του Θεοδώρου Χατζηθεοδώρου, τοπογράφου μηχανικού ΕΜΠ. Για τη συνδρομή της στη μελέτη ευχαριστίες οφείλω και από τη θέση αυτή στην 1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και, ιδιαίτερω, στην τότε επιμελήτρια Αρχαιοτήτων κα Χάρη Κοιλιάκου. Η μελέτη παρουσιάστηκε για πρώτη φορά υπό μορφήν ανακοινώσεως στο 19ο Συμπόσιο της ΧΑΕ, στις 7 Μαΐου 1999 (Στ. Μαμαλούκος, «Το Κάστρο της Λιβαδειάς», Δέκατο ένατο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Πρόγραμμα και Περιλήψεις Εισηγήσεων και Ανακοινώσεων, Αθήνα 1999, 66-67). Το ίδιο υλικό έχει, εξ άλλου, παρουσιασθεί συνοπτικά με διάφορες ευκαιρίες (Στ. Μαμαλούκος, Α. Καμπόλη Μαμαλούκου και Χ. Κοι-

ντοκουμένα, χωρίς, δηλαδή, να εξετάσουν σοβαρά τις ίδιες τις κατασκευές. Η εργασία που ακολουθεί αποτελεί μια προσπάθεια προσέγγισης της οικοδομικής ιστορίας και της αρχιτεκτονικής των οχυρώσεων βασιμμένη ακριβώς σε μια, κατά το δυνατόν, αναλυτική εξέταση των σωζομένων λειψάνων των διαφόρων στοιχείων της οχύρωσης και τη μελέτη των τυπολογικών, κατασκευαστικών και μορφολογικών τους χαρακτηριστικών¹.

Β. Όπως είναι γνωστό, η Λεβάδεια των κλασικών, ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων εκτεινόταν στην ομαλή σχετικά περιοχή, εκατέρωθεν της σημερινής κεντρικής εμπορικής οδού της Λιβαδειάς², ενώ η περιοχή του βραχώδους λόφου του Κάστρου είχε, πιθανότατα, κατοικηθεί από τα αρχαιότερα χρόνια. Η περιοχή έχει δραστηκά αλλάξει από την Αρχαιότητα εξ αιτίας της οικοδομικής δραστηριότητας των κατοπινών αιώνων. Το ίδιο το Μαντείο του Τροφωνίου, που βρισκόταν πιθανώς στο χώρο του Κάστρου, δεν έχει ακόμη εντοπισθεί. Οι λαξευμένες στον απότομο βράχο κόγχες για την τοποθέτηση αναθημάτων και ίσως και για ιεροπραξίες και το προερχόμενο από αρχαία κτίρια οικοδομικό υλικό που έχει χρησιμοποιηθεί στην κατασκευή του μεγάλου πύργου της βορειοανατολικής γωνίας του Κάστρου³ είναι τα μόνα ορατά σήμερα λείψανα των ναών και των άλλων μικρών και μεγάλων οικοδομημάτων που κοσμούσαν το παρόχθιο Ιερό Άλσος⁴. Για την ιστορία της περιοχής της Λιβαδειάς από την Ύστερη Αρχαιότητα ως και την Μεσοβυζαντινή Περίοδο ελάχιστα πράγματα

είναι γνωστά⁵. Έτσι για τη μελέτη της ιστορίας της πόλης και των οχυρώσεων της στο μακρό αυτό χρονικό διάστημα μόνο υποθέσεις μπορούν να γίνουν. Μετά την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως από τους Λατίνους το 1204, η Λιβαδειά και η περιοχή της απετέλεσαν τμήμα του Δουκάτου των Αθηνών. Κατά τη διάρκεια της Καταλανικής κυριαρχίας, που ξεκίνησε το 1311, η πόλη απέκτησε ιδιαίτερη σημασία. Από τα τέλη του 14ου αιώνα άρχισε μια ταραγμένη περίοδος αλλαγής κυριάρχων ως την οριστική κατάκτηση της περιοχής από τους Τούρκους το 1460⁶. Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας η πόλη της Λιβαδειάς γνώρισε βαθμιαία ανάπτυξη. Το Κάστρο, όμως, φαίνεται έχασε βαθμιαία την παλαιότερη σημασία του ως οχυρό. Παρά ταύτα, στη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης το κάστρο έπαιξε αρκετά σημαντικό ρόλο⁷. Η απελευθέρωση της Ελλάδος από τον Τουρκικό ζυγό το 1830 σήμανε την οριστική εγκατάλειψη του Κάστρου, το οποίο πέρασε πια στο περιθώριο της ζωής της πόλης. Στις καταστροφές από το χρόνο και από θεομηνίες, όπως ο ισχυρός σεισμός του 1894, προστέθηκαν η λιθολόγηση των ερειπίων για την προμήθεια έτοιμου οικοδομικού υλικού και, σε μικρότερο βαθμό οι καταστροφές για χάρη αρχαιολογικών ερευνών που αποσκοπούσαν κυρίως στον εντοπισμό του Μαντείου του Τροφωνίου⁸. Στη δεκαετία του 1960, αλλά και αργότερα, κατά τη δεκαετία του 1980, στο Κάστρο, το οποίο από τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια έχει πυκνά δενδροφυτευθεί, έγιναν σημαντικές εργασίες από την Αρχαιολογική Υπηρεσία⁹ με σκοπό να γί-

λάκου, «Οι οχυρώσεις της βορειοανατολικής γωνίας του Κάστρου της Λεβαδειάς και οι εργασίες συντηρήσεως και αποκαταστάσεώς τους», *Πρακτικά Συμποσίου «Η Λιβαδειά χθες, σήμερα, αύριο». Συνεδριακό Κέντρο Κρύας 5, 6, 7 Σεπτεμβρίου 1997*, Δήμος Λεβαδέων, χ.χ.ε, 307 314 και Στ. Μαμαλούκος, Α. Καμπόλη Μαμαλούκου και Χ. Κοιλιάκου, *Το Κάστρο της Λιβαδειάς. Ιστορία - Αρχιτεκτονική. Κατάλογος Έκθεσης*, Δήμος Λεβαδέων, Αθήνα 1999.

¹ Για τις σημαντικότερες αναφορές στο Κάστρο από τους διάφορους περιηγητές της όψιμης Τουρκοκρατίας βλ. πρόχειρα: Ι. Δημακόπουλος, «Λεβαδειά: Η πολεοδομική εξέλιξη και τα μνημεία τους από τον 11ο αι. μέχρι το 1821», *Αρμός. Τιμητικός Τόμος στον Καθηγητή Ν. Κ. Μουτσόπουλο για τα 25 χρόνια πνευματικής του προσφοράς στο Πανεπιστήμιο, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Πολυτεχνική Σχολή, Τμήμα Αρχιτεκτόνων*, τ. 1, Θεσσαλονίκη 1990, κυρίως: 507 508 και 519 520. Η κυριότερη σχετική με το Κάστρο βιβλιογραφία είναι η εξής: Α. Ρούβιο Υ Λιούκ (με τάφρ. Γ. Μαυράκης), *Περί των Καταλανικών φρουρίων της Ηπειρωτικής Ελλάδος*, Εν Αθήναις 1912, 18 36. Α. Bon, «Forteresses médiévales de la Grèce Centrale», *BCH* 61 (1937), 191 206. Ιω. Σφηκόπουλος, *Μεσαιωνικά κάστρα και πύργοι της Ρούμελης*, Αθήνα 1981, 41 54 και εικ. 11 25 και Δημακόπουλος, ό.π.

² Μαμαλούκος, Καμπόλη Μαμαλούκου και Κοιλιάκου, *Το Κάστρο της Λιβαδειάς*, ό.π. (σημ.*), εικ. 1.1.

³ Μαμαλούκος, Καμπόλη Μαμαλούκου και Κοιλιάκου, *Το Κάστρο της Λιβαδειάς*, ό.π. (σημ.*), εικ. 1.2 1.5.

⁴ Για την αρχαία Λεβάδεια και το Μαντείο του Τροφωνίου βλ. πρόχειρα: Ν. Παπαχατζής, *Πανσαίνιο Ελλάδος Περιήγησις. Βοιωτικά και Φωκικά*, Αθήνα 1981, 244 258.

⁵ Σχετικά βλ. πρόχειρα: J. Koder και Fr. Hild, *Hellas und Thessalia*, *TIB* 1, Wien 1976, 200.

⁶ Για την ιστορία του Κάστρου κατά τον όψιμο μεσαίωνα βλ. κυρίως Ρούβιο Υ Λιούκ, *Περί Καταλανικών φρουρίων*, ό.π. (σημ. 1), 18 36, Bon, «Forteresses médiévales», ό.π. (σημ. 1), 191 206.

⁷ Για τη νεώτερη ιστορία του Κάστρου, σε σχέση με εκείνη της πόλης της Λιβαδειάς βλ. κυρίως Δημακόπουλος, «Λεβαδειά», ό.π. (σημ. 1), σποράδην και κυρίως: 507 508 και 519 520.

⁸ Βλ. σχετικά Ρούβιο Υ Λιούκ, *Περί Καταλανικών φρουρίων*, ό.π. (σημ. 1), 35 36.

⁹ Π. Λαζαρίδης, «Λεβαδειά. 1. Φρούριον, 2. Αγία Βαρβάρα», *ΑΔ* 16 (1960), 155, πίν. 137α, ο ίδιος, «Λεβαδειά. Φρούριον», *ΑΔ* 21 (1966) Β1 Χρονικά, 210 211, πίν. 218α, β, 219α δ, 220α γ, ο ίδιος, «Λεβαδειά. Φρούριον», *ΑΔ* 23 (1968) Β1 Χρονικά, 226 και Ε. Κουνου

Εικ. 1. Κάστρο Λιβαδειάς. Αποψη από τα βόρεια (Ρούβιο Υ Λιούκ, Περί Καταλανικών φρουρίων, εικ. 3).

νει αυτό επισκέψιμος αρχαιολογικός χώρος. Προς την κατεύθυνση αυτή έγιναν μεταξύ των ετών 1993 και 1996 και οι επεμβάσεις στις οχυρώσεις της βορειοανατολικής γωνίας¹⁰.

Γ. Το μεσαιωνικό Κάστρο της Λιβαδειάς είναι κτισμένο στο νότιο άκρο της σημερινής πόλης, σε ένα απότομο και βραχώδες πρόβουνο του λόφου του Προφήτη Ηλία

που περιβάλλεται από το φαράγγι της Έρκυνας από την ανατολική, τη νότια και μέρος της δυτικής πλευράς του. Ένας αυχέννας στη βορειοδυτική γωνία του υψώματος το συνδέει με τον κύριο όγκο του λόφου. Στους βορειοανατολικούς πρόποδες του βρίσκονται οι πλούσιες πηγές του ποταμού (Εικ. 1, 2).

Δ. Το Κάστρο έχει σχήμα τριγωνικό (Εικ. 2). Οι μέγιστες

πίπτου Μανωλέσσου, «Βυζαντινά, Μεσαιωνικά και Νεώτερα Μνημεία Βοιωτίας. Αναστηλωτικές εργασίες. Κάστρο Λιβαδειάς», ΑΔ 34 (1979) Β1 Χρονικά, 172.

¹⁰ Χ. Κοιλιάκου, «Λιβαδειά. Βορειοανατολικές οχυρώσεις μεσαιωνικού Κάστρου», 1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, ΑΔ 49 (1994) Χρονικά Β1, 123 125, σχ. 34, πίν. 50δ, η ίδια, «Λιβαδειά. Βορειοανατολικές οχυρώσεις μεσαιωνικού Κάστρου», 1η Εφο

ρεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, ΑΔ 51 (1996) Χρονικά Β1, 71 72, πίν. 29α και η ίδια, «Λιβαδειά. Βορειοανατολικός πύργος μεσαιωνικού Κάστρου», 1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, ΑΔ 51 (1996) Χρονικά Β1, 93, πίν. 52α. Σχετικά βλ. και Μαμαλούκος και Καμπόλη Μαμαλούκου, «Οχυρώσεις», ό.π. (σημ.*), 307 314 καθώς και Μαμαλούκος, Καμπόλη Μαμαλούκου και Κοιλιάκου, *Το Κάστρο της Λιβαδειάς*, ό.π. (σημ.*).

διαστάσεις του είναι περίπου 300x180 μ. και η έκτασή του περίπου 35 στρέμματα. Το σύστημα των οχυρώσεων περιλαμβάνει δύο αμυντικούς περιβόλους και ένα κεντρικό οχύρωμα. Ο εξωτερικός περιβόλος περιλαμβάνει ένα ισχυρό τείχος που προστάτευε τις πλέον ευπρόσβλητες πλευρές του οχυρού, δηλαδή τη βόρεια και το βόρειο τμήμα της δυτικής πλευράς. Η φυσική οχύρωση των άλλων πλευρών συμπληρωνόταν κατά τόπους από ασθενέστερα τείχη.

Η βορειοανατολική γωνία του Κάστρου (Εικ. 2Α-Β) βρίσκεται στο χαμηλότερο σημείο του οχυρωμένου χώρου, ακριβώς επάνω από τις πηγές της Έρκυνας (Εικ. 2, 3). Η εξασφάλιση ασφαλούς υδροδότησης¹¹, και δευτερευόντως ο έλεγχος των πηγών του ποταμού και της εισόδου του φαραγγιού είναι οι λόγοι της διαμόρφωσης των ισχυρών, όσο και πρωτότυπων οχυρωμάτων στη θέση αυτή. Το σύστημα των οχυρώσεων της περιοχής περιλαμβάνει ένα μεγάλο πύργο – προμαχώνα και έναν προστατευμένο διάδρομο – βραχίονα που συνδέει τον πύργο με τον εξωτερικό περιβόλο του Κάστρου (Εικ. 2Β, 5α).

Ο πύργος (Εικ. 2Α) αποτελεί αναμφίβολα, εξ αιτίας των ιδιομορφιών που παρουσιάζει, ένα πολύ ενδιαφέρον οχυρωματικό έργο¹² (Εικ. 4, 5). Έχει εξωτερικές διαστάσεις περίπου 8,50x15,00 μ. και κάτοψη με σχήμα πεντάπλευρο. Το πάχος των εξωτερικών του τοίχων κυμαίνεται από 1,30 ως 1,60 περίπου μ. Εσωτερικά, στις κατώτερες στάθμες του χωρίζεται σε δύο χώρους από εγκάρσιο τοίχο πάχους 0,70 μ. Οι δύο χώροι επικοινωνούν μέσω θύρας που ανοίγεται στο νότιο άκρο του εγκάρσιου τοίχου, στο μέσον περίπου του ύψους του. Καθώς ο πύργος είναι χτισμένος σε έδαφος εξαιρετικά επικλινές η πρόσβαση των κάτω σταθμών εξασφαλιζόταν με μια ελίσσόμενη λίθινη σκάλα¹³, που οδηγούσε σε μια από τις πηγές του ποταμού, από την οποία εξασφαλιζόταν η υδροδότηση του Κάστρου σε περίπτωση πολιορκίας¹⁴ (Εικ. 4α). Η ανώτατη, κύρια στάθμη του πύργου είχε ξύλινο πάτωμα με φέροντα οργανισμό από ξύλινα δοκάρια. Η προσπέλαση στη στάθμη αυτή γινόταν από τον

προστατευμένο βραχίονα του εξωτερικού περιβόλου των οχυρώσεων. Ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον αρχιτεκτονικό στοιχείο του πύργου ήταν ο ξύλινος στεγασμένος εξώστης που περιέβαλε την ανώτατη στάθμη του από τα ανατολικά και εν μέρει από τα βόρεια και τα νότια (Εικ. 4δ, 5). Το πλάτος του δεν είναι ακριβώς γνωστό. Ο φέρων οργανισμός του πατώματός του ήταν από ξύλινα δοκάρια, εκείνα του πατώματος στα ανατολικά και άλλα εγκάρσια τοποθετημένα εν είδει προβόλων αμέσως κάτω από τα προηγούμενα στα νότια και στα βόρεια. Ο φέρων οργανισμός της στέγης ήταν από λεπτά ξύλινα δοκάρια στερεωμένα αφ ενός στους τοίχους του πύργου και αφ ετέρου στον ξύλινο ή ξυλόπηκτο τοίχο του εξώστη, στον οποίο πιθανότατα ανοίγονταν τοξοθυρίδες. Η πρόσβαση του εξώστη γινόταν μέσω της θύρας που ανοίγεται στη νότια πλευρά της ανώτατης στάθμης του πύργου. Ο εξώστης αποτελούσε το κύριο στοιχείο άμυνας στη στάθμη αυτή στην οποία, σημειωτέον, δεν ανοίγεται παρά ανά μία μόνο τοξοθυρίδα στο δυτικό τμήμα του βόρειου και του νότιου τοίχου. Ανάλογα παραδείγματα ξύλινων εξωστών (hourds) σε μεσαιωνικούς πύργους κάστρων δεν είναι προς το παρόν γνωστά στο χώρο της Νότιας Ελλάδος. Είναι έτσι δύσκολο να εντοπισθούν οι πιθανές επιρροές που οδήγησαν στη διαμόρφωση του αμυντικού αυτού στοιχείου, ανάλογα του οποίου υπάρχουν άφθονα στη Δυτικοευρωπαϊκή μεσαιωνική οχυρωματική¹⁵. Ο πύργος φαίνεται ότι επιστεφόταν αρχικά με στηθαίο με επάλξεις που ήταν σε ερειπιώδη κατάσταση ήδη στα 1805¹⁶. Εξ αιτίας της καταστροφής των ανωτέρων τμημάτων των τοίχων στοιχεία για τον τρόπο κάλυψης του πύργου δεν σώθηκαν. Καθώς η κάλυψη με θολοδομία, που απαντά σχετικώς συχνά σε μεμονωμένους μεσαιωνικούς πύργους της Αττικής, της Βοιωτίας και της Εύβοιας, εδώ αποκλείεται εξ αιτίας του σχήματος της κάτοψης και της έλλειψης ύψους, ο χώρος πρέπει να καλυπτόταν είτε με ξύλινη στέγη είτε με επίπεδο δώμα με ξύλινο φέροντα οργανισμό, όπως και σε άλλες ανάλογες περιπτώσεις¹⁷.

¹¹ Βλ. σχετικά και Bon, «Forteresses médiévales», ό.π. (σημ. 1), 199.

¹² Για τον πύργο της βορειοανατολικής γωνίας βλ. ό.π., 198 199 και εικ. 35.

¹³ Μαμαλούκος, Καμπόλη Μαμαλούκου και Κοιλιάκου, *Το Κάστρο της Λιβαδειάς*, ό.π. (σημ.*), εικ. 2. 3.

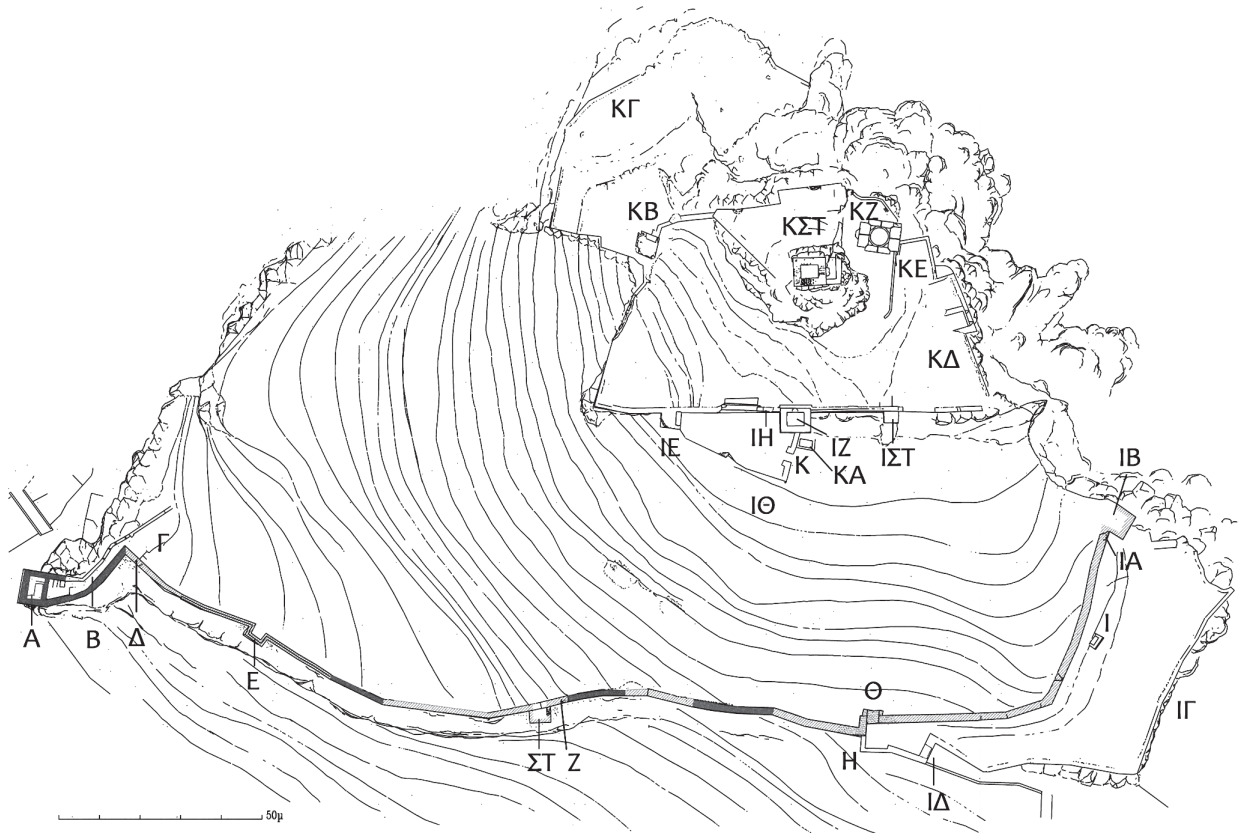
¹⁴ Ανάλογες διατάξεις υπάρχουν και σε άλλα οχυρά, όπως λ.χ. στην Ακρόπολη των Αθηνών, στο Διδυμότειχο, στη Ρεντίνια, στο Μελένικο, στο Βέλικο Τίρνοβο, στο Τσερβέν, στη Μήδεια, στην Αμάσεια, κα. Το ζήτημα της κατά διάφορους τρόπους εξασφάλισης νερού από ποτάμια και πηγές σε μεσαιωνικά οχυρά μελετά ο

συνάδελφος καθηγητής Κ. Τσουρής, που μου υπέδειξε τα παραπάνω παραδείγματα και τον οποίο και από τη θέση αυτή ευχαριστώ.

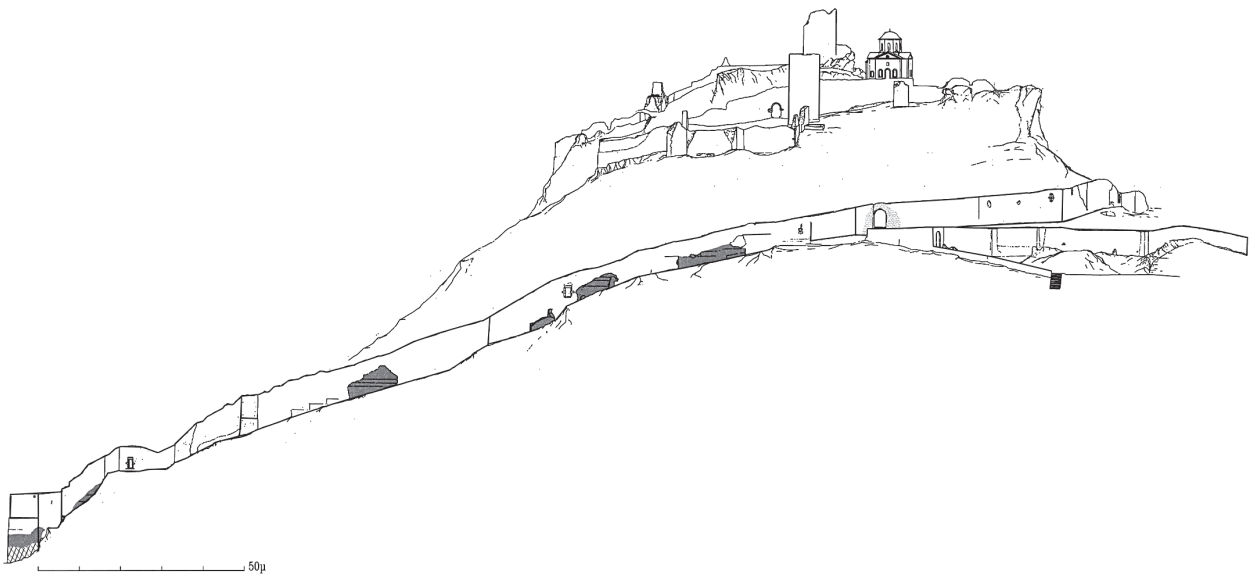
¹⁵ Eugene Viollet le Duc, *Dictionnaire Raisonné de l'Architecture Française du XIe au XVIIe siècle*, Paris 1997, volume II, tome 6, 123 141 (hourd).

¹⁶ Όπως φαίνεται σε σχέδιο του Pomardi (Δημακόπουλος, «Λειβαδιά», ό.π. (σημ. 1), εικ. 1).

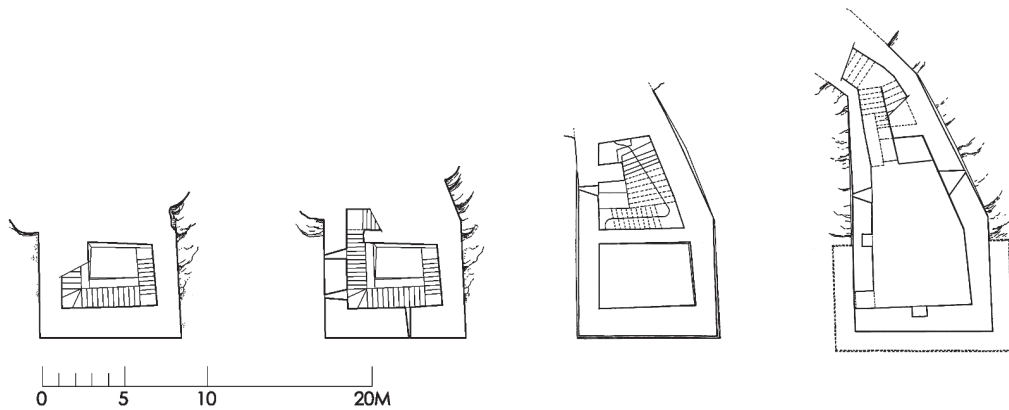
¹⁷ Κατά τον συνάδελφο Νίκο Δεληνικόλα, τον οποίο και από τη θέση αυτή ευχαριστώ για την πληροφορία, ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί ο πύργος στο Βασιλικό Ευβοίας.

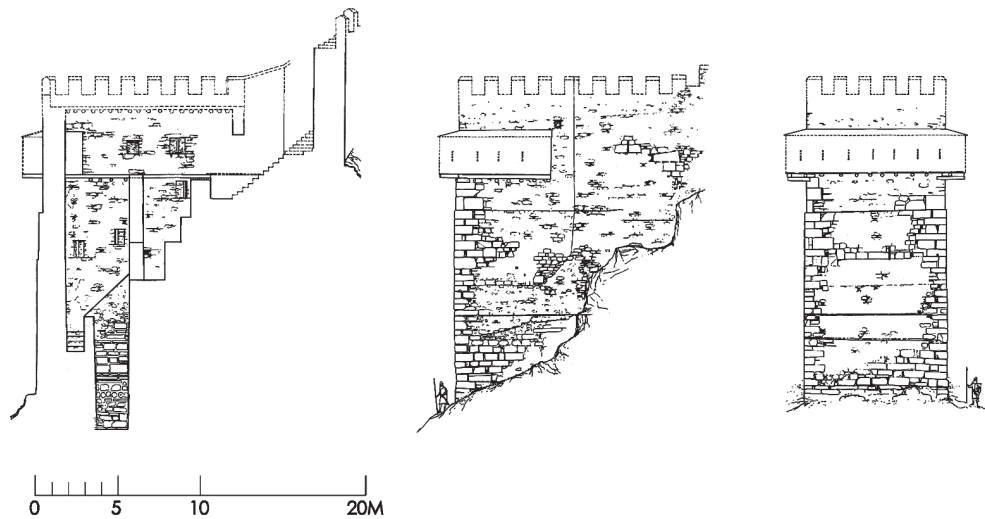
Εικ. 2. Κάστρο Λιβαδειάς. Τοπογραφικό με ένδειξη των παλαιότερων οικοδομικών φάσεων.

Εικ. 3. Κάστρο Λιβαδειάς. Βόρεια όψη με ένδειξη των παλαιότερων οικοδομικών φάσεων.

Εικ. 4. Κάστρο Λιβαδειάς. Πύργος βορειοανατολικής γωνίας. Αναπαράσταση. α. Κάτοψη Α, β. Κάτοψη Β, γ. Κάτοψη Γ, δ. Κάτοψη Δ.

Εικ. 5. Κάστρο Λιβαδειάς. Πύργος βορειοανατολικής γωνίας. Αναπαράσταση. α. Τομή ΑΑ, β. Τομή ΒΒ, γ. Βόρεια όψη.

Δεδομένου, όμως, ότι τα ζητήματα της οικοδομικής των μεσαιωνικών πύργων της ευρύτερης περιοχής δεν έχουν ως τώρα μελετηθεί οριστική απάντηση δεν μπορεί να δοθεί προς το παρόν.

Οι τοίχοι του πύργου είναι χτισμένοι με τοιχοποιίες τριών ειδών (Εικ. 5β, γ): Τα κατώτερα τμήματα των τοίχων της βόρειας και εν μέρει της ανατολικής πλευράς του είναι χτισμένα εξ ολοκλήρου από αρχαίο υλικό σε δεύτερη χρήση με ισχυρό κονίαμα¹⁸. Πλίνθοι και μικροί

λίθοι γειρίζουν συχνά τους κατακόρυφους αρμούς. Ας σημειωθεί εδώ ότι στη νότια πλευρά του πύργου η εξωτερική παρειά του τμήματος αυτού του τοίχου του πύργου εισέχει κατά 20 περίπου εκ. από το υπερκείμενό του. Τμήματα των τοίχων της βόρειας και της ανατολικής πλευράς είναι χτισμένα από αργούς ασβεστόλιθους μικρού μάλλον μεγέθους με πλινθία οριζόντια ή λοξά τοποθετημένα στους αρμούς¹⁹. Οι γωνίες είναι και εδώ από αρχαίο υλικό. Στην κατασκευή έχει γίνει χρήση ξυ-

¹⁸ Μαμαλούκος, Καμπόλη Μαμαλούκου και Κοιλάκου, *Το Κάστρο της Λιβαδειάς*, ό.π. (σημ.*), εικ. 2.2, 2.3.

¹⁹ Μαμαλούκος, Καμπόλη Μαμαλούκου και Κοιλάκου, *Το Κάστρο της Λιβαδειάς*, ό.π. (σημ.*), εικ. 3.7.

λοδεσιών. Οι υπόλοιποι τοίχοι του πύργου είναι χτισμένοι από ημιλάξευτους ασβεστόλιθους μέτριου μεγέθους μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονται οριζόντια συνήθως πλινθία. Για τη διαμόρφωση των γωνιών έχουν χρησιμοποιηθεί και πάλι αρχαίοι λιθόπλινθοι. Από λαξευτό πωρόλιθο είναι οι παραστάδες της τοξοθυρίδας του βόρειου τοίχου του πύργου.

Ο προστατευμένος διάδρομος (Εικ. 1, 2B) που με τη μορφή βραχίονα οδηγεί από τον κυρίως οχυρωμένο χώρο στο βορειοανατολικό πύργο έχει μέσο πλάτος 3 και μήκος περίπου 12 μ. Τη δυτική του πλευρά προστατεύει ένα τείχος που αποτελεί συνέχεια του βόρειου τείχους του Κάστρου. Το τείχος έχει πάχος 1,20 και ύψος περίπου 4 μ. Είναι χτισμένο από ημιλάξευτους ασβεστόλιθους μέτριου μεγέθους μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονται οριζόντια συνήθως πλινθία. Στη βάση του παρουσιάζει εσωτερικά τοπικές διαπλατύνσεις, λείψανα, όπως φαίνεται, παλαιότερων οικοδομικών του φάσεων. Ο περίδρομός του είχε μορφή κλίμακας και διέθετε στηθαίο με επάλξεις. Την ανατολική πλευρά του διαδρόμου προς το γκρεμό αποτελούσε χαμηλός τοίχος με τοξοθυρίδες. Η κάθοδος προς τον πύργο γινόταν από μια απότομη κλίμακα, διαμορφωμένη ανάμεσα στο τείχος και τον τοίχο. Στη βορειοανατολική γωνία του οχυρωμένου χώρου του Κάστρου υπάρχει ένα μικρό, τριγωνικό πλάτωμα (Εικ. 2Γ), το οποίο ορίζεται από τα βόρεια από το τείχος και από τα ανατολικά, προς το γκρεμό, από ένα στηθαίο με τοξοθυρίδες, που αποτελεί συνέχεια του στηθαίου του διαδρόμου που οδηγεί στον πύργο, αν και είναι κατασκευαστικά προγενέστερο του²⁰.

Από το τριγωνικό πλάτωμα της βορειοανατολικής γωνίας ξεκινά το τείχος του εξωτερικού περιβόλου (Εικ. 1, 2, 3), το οποίο ανηφορίζει με κατεύθυνση περίπου ανατολή – δύση, τέμνοντας λοξά την απότομη πλαγιά του υψώματος²¹. Το τείχος έχει πάχος από 1,40 ως 1,80 περίπου μ. και σωζόμενο ύψος 6 ως 8 μ. περίπου. Διέθετε στηθαίο με επάλξεις, τμήματα του οποίου είδε ο Bon²². Το μεγαλύτερο μέρος του τείχους είναι χτισμένο από καλοχτισμένη τοιχοποιία από ημιλάξευτους ασβεστόλιθους μέτριου μεγέθους μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονται οριζόντια πλινθία. Διατηρούνται ωστόσο κατά

τόπους τμήματα μιας παλαιότερης οικοδομικής φάσης του, χτισμένα από αργούς ασβεστόλιθους μικρού μάλλον μεγέθους με πλινθία οριζόντια ή λοξά τοποθετημένα στους αρμούς. Στην κατασκευή έχει γίνει χρήση κρυφών ξυλοδεσιών, οι θέσεις των οποίων ορίζονται στην όψη με απλές σειρές πλίνθων²³.

Σε ελάχιστη απόσταση από τη γωνία του βορείου τείχους με εκείνο του διαδρόμου που οδηγεί στο γωνιακό πύργο ανοίγεται μια πυλίδα (Εικ. 2Δ). Το διαστάσεων 1,20x2 μ. ορθογωνικό πλαίσιο του θυρώματος από λαξευτούς πωρόλιθους επιστέφεται εξωτερικά με κοσμητή που φέρει απλής μορφής κυμάτιο από ασβεστόλιθο. Το ανακατασκευασμένο από την Αρχαιολογική Υπηρεσία το 1966²⁴ ανώφλι προς το εσωτερικό ήταν αρχικά ξύλινο.

Σε απόσταση 30 περίπου μ. από την πύλη, το τείχος ενισχύεται με ορθογωνικό σε κάτοψη πύργο (Εικ. 2Ε) διαστάσεων 5x2,25 – 2,85 μ. Τα λείψανα ενός δεύτερου, επίσης ορθογώνιου πύργου (Εικ. 2ΣΤ) διακρίνονται σε απόσταση 65 περίπου μ. από τον πρώτο. Τα σωζόμενα κατώτερα τμήματα των τοίχων του φαίνεται ότι συνδέονται με μια παλαιότερη οικοδομική φάση του τείχους. Ψηλότερα δεν υπάρχουν ίχνη σύνδεσης του πύργου με το τείχος. Σε απόσταση λίγων μέτρων δυτικά του πύργου διακρίνεται στην όψη του τείχους το άνοιγμα μιας από παλιά τοιχοσμένης πυλίδας (Εικ. 2Ζ) με διαστάσεις και μορφή όμοια με την προηγούμενη²⁵. Το κατώφλι της βρίσκεται αρκετά ψηλότερα από το έδαφος. Το τείχος συνεχίζει με την ίδια κατεύθυνση να ανηφορίζει στην πλαγιά για 75 περίπου μ. ακόμη, ως το σημείο που κάμπτεται προς τα νότια δημιουργώντας μικρή εσοχή (Εικ. 2Η). Στο τμήμα του αυτό διακρίνονται ανοίγματα τοξοθυρίδων με παραστάδες από ημιλάξευτους ασβεστόλιθους.

Η εσοχή που σχηματίζει το τείχος ενίσχυε την άμυνα της κύριας Πύλης του εξωτερικού περιβόλου (Εικ. 2Θ), η οποία ανοίγεται στη θέση ακριβώς αυτή²⁶. Τόσο οι γωνίες, όσο και η όψη του τείχους στην περιοχή της πύλης είναι διαμορφωμένες από μεγάλου μεγέθους χονδρολαξευμένους ασβεστόλιθους μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονται μικρότεροι λίθοι και πλινθοί. Το τοξωτό πλαίσιο της πύλης έχει δυστυχώς καταστραφεί²⁷. Διατηρούνται ωστόσο ακόμη ενδιαφέροντα στοιχεία του

²⁰ Μαμαλούκος, Καμπόλη Μαμαλούκου και Κοιλάκου, *Το Κάστρο της Λιβαδειάς*, ό.π. (σημ.*), εικ. 6.12.

²¹ Για το βόρειο τείχος βλ. Bon, «Forteresses médiévales», ό.π. (σημ. 1), 197 198.

²² Για το στηθαίο του βόρειου τείχους βλ. ό.π., 197.

²³ Μαμαλούκος, Καμπόλη Μαμαλούκου και Κοιλάκου, *Το Κάστρο της Λιβαδειάς*, ό.π. (σημ.*), εικ. 3.2.

²⁴ Λαζαρίδης, ΑΔ 21 (1966) Β1, ό.π. (σημ. 7), 211, πίν. 220β.

²⁵ Μαμαλούκος, Καμπόλη Μαμαλούκου και Κοιλάκου, *Το Κάστρο της Λιβαδειάς*, ό.π. (σημ.*), εικ. 4.9.

²⁶ Για την κύρια πύλη του εξωτερικού περιβόλου βλ. Bon, «Forteresses médiévales», ό.π. (σημ. 1), 197 και εικ. 33.

²⁷ Μαμαλούκος, Καμπόλη Μαμαλούκου και Κοιλάκου, *Το Κάστρο της Λιβαδειάς*, ό.π. (σημ.*), εικ. 3.3.

ανοίγματος. Το διαβατικό της πύλης καλύπτεται με θόλο από πώρινους θολίτες, κατασκευασμένο μετά από την επιμήκυνση προς νότον, προς το εσωτερικό του Κάστρου, των τοίχων του.

Μετά την πύλη το τείχος συνεχίζεται με την ίδια κατεύθυνση για 45 περίπου μ. ακόμη και στη συνέχεια στρέφεται κατά ορθή γωνία περίπου προς νότον κόβοντας τον αυχένα που συνδέει το ύψωμα του Κάστρου με το λόφο του Προφήτη Ηλία. Στην περιοχή αυτή το τείχος έχει πάχος 1,40 και σωζόμενο ύψος ως 10 μ. περίπου. Το μεγαλύτερο μέρος του τείχους είναι χτισμένο από τη γνωστή ήδη καλοχτισμένη τοιχοποιία από ημιμάξευτους ασβεστόλιθους μέτριου μεγέθους μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονται οριζόντια πλινθία. Υπάρχουν ωστόσο τμήματά του, προφανώς μεταγενέστερα από τα γειτονικά τους, τα οποία παρουσιάζουν σαφή διαφορά στη δομή, παρά το γεγονός ότι είναι κτισμένα με τα ίδια περίπου υλικά²⁸. Σε διάφορα σημεία των παλαιότερων τμημάτων του τείχους διακρίνονται ανοίγματα αχρηστευμένων από παλιά τοξοθυρίδων με παραστάδες από λαξευτούς πωρόλιθους.

Στο μέσον περίπου του μήκους του δυτικού τείχους διακρίνονται στο έδαφος τα χαμηλά λείψανα ενός από παλιά κατεδαφισμένου ορθογώνιου πύργου (Εικ. 21). Διατηρούνται ακόμη λείψανα της σκαρπωτής κατασκευής με την οποία είχε ενισχυθεί το κατώτερο τμήμα του δυτικού τοίχου του πύργου, πριν τελικά αυτός κατεδαφισθεί. Το δυτικό τείχος καταλήγει προς νότον σε έναν μεγάλων σχετικά διαστάσεων (περίπου 7x7 μ.) πύργο (Εικ. 21B), κτισμένο στο χείλος του γκρεμού²⁹. Σε απόσταση λίγων μέτρων βόρεια του πύργου διακρίνεται στην όψη του τείχους το ημικατεστραμμένο άνοιγμα μιας από παλιά αχρηστευμένης πυλίδας (Εικ. 21A) με διαστάσεις και μορφή όμοια με τις προηγούμενες³⁰. Το κατώφλι της βρίσκεται επίσης αρκετά ψηλότερα από το έδαφος.

Στην περιοχή του αυχένα το τείχος του εξωτερικού περιβόλου είναι ενισχυμένο με ισχυρό προτείχισμα³¹ (Εικ. 21Γ). Το μεγαλύτερο μέρος του προτειχίσματος είναι χτισμένο από τη γνωστή ήδη τοιχοποιία από ημιμάξευτους

ασβεστόλιθους μέτριου μεγέθους με οριζόντια πλινθία. Υπάρχουν ωστόσο και εδώ τμήματα της κατασκευής, που σαφώς διακρίνονται χάρη στη δομή τους, η οποία χαρακτηρίζεται από αμέλεια, από τα υπόλοιπα, από τα οποία είναι προφανώς μεταγενέστερα. Το μεγαλύτερο από αυτά είναι το τμήμα του προτειχίσματος στο οποίο ανοίγεται η πύλη (Εικ. 21Δ) που οδηγεί στο εσωτερικό του. Το τοξωτό της άνοιγμα³² έχει ανακατασκευασθεί από την Αρχαιολογική Υπηρεσία στη δεκαετία του 1960³³. Το προτείχισμα, το οποίο, σημειωτέον, απέχει από το δυτικό τείχος περί τα 25 μ., ενώ από το βόρειο από 8 ως 12 μ., είναι κτισμένο στο χείλος μιας κατάλληλα διαμορφωμένης με λατόμηση του βράχου, τομής του φυσικού εδάφους³⁴. Παρόμοια τομή του εδάφους παρατηρείται και εμπρός από το υπόλοιπο τμήμα του βόρειου τείχους, σε όλο το μήκος του.

Ο εσωτερικός περιβόλος του Κάστρου³⁵, είναι σε κάτοψη τραπεζοειδής. Περιλαμβάνει ένα ισχυρό τείχος που προστάτευε τις πλέον ευπρόσβλητες πλευρές του, δηλαδή τη βόρεια και την ανατολική και ασθενέστερα τείχη, συνδυασμένα με αναλήμματα ή με κτίρια που ενισχύουν τη φυσική οχύρωση των άλλων πλευρών. Το βόρειο τείχος που εσωτερικού περιβόλου εκτείνεται περίπου ευθύγραμμο, σε μήκος περί τα 100 μ. Έχει μέγιστο ύψος περί τα 10 μ. και πάχος 1,5 μ. Είναι κατασκευασμένο από καλοχτισμένη τοιχοποιία από ημιμάξευτους ασβεστόλιθους μέτριου μεγέθους με οριζόντια πλινθία. Η δομή του ενισχυόταν με τριπλές, κρυφές ξυλοδοσιές, που διακρίνονται στις περιοχές του, όπου αυτό έχει καταρρεύσει. Το τείχος ήταν ενισχυμένο με τρεις ορθογωνικούς πύργους. Από αυτούς οι δύο πλάγιοι (Εικ. 21Ε, 21στ), οι οποίοι είναι μικρών σχετικά διαστάσεων, συνδέονται κατασκευαστικά με το τείχος. Διατηρούνται σε κακή κατάσταση.

Στο μέσον περίπου του μήκους του βόρειου τείχους³⁶ υψώνεται ένας μεγάλος και ψηλός πύργος (Εικ. 21Ζ, 7), με ορθογωνική κάτοψη με διαστάσεις περίπου 6x8 μ. και ύψος αρχικά πάνω από 20 μ. Αν και κατασκευαστικά δεν συνδέεται με το τείχος, δεν πρέπει να είναι πολύ

²⁸ Μαμαλούκος, Καμπόλη Μαμαλούκου και Κουλάκου, *Το Κάστρο της Λιβαδειάς*, ό.π. (σημ.*), εικ. 5.5.

²⁹ Για τον πύργο βλ. Bon, «Forteresses médiévales», ό.π. (σημ. 1), 197 και εικ. 34.

³⁰ Για την πυλίδα βλ. ό.π., 197 και εικ. 34.

³¹ Για το προτείχισμα της βορειοδυτικής γωνίας του εξωτερικού περιβόλου βλ. ό.π., 195.

³² Μαμαλούκος, Καμπόλη Μαμαλούκου και Κουλάκου, *Το Κάστρο της Λιβαδειάς*, ό.π. (σημ.*), εικ. 6.9.

³³ Λαζαρίδης, ΑΔ 21 (1966) Β1, ό.π. (σημ. 7), 210 και πίν. 218α.

³⁴ Για την εν είδει τάφρου λατόμηση του βράχου στην περιοχή της βορειοδυτικής γωνίας του εξωτερικού περιβόλου με αναφορές σε ανάλογα παραδείγματα από τα κάστρα της Λαμίας και της Ναυπάκτου βλ. Bon, «Forteresses médiévales», ό.π. (σημ. 1), 202 203.

³⁵ Για τον εσωτερικό περιβόλο βλ. ό.π., 199 202.

³⁶ Μαμαλούκος, Καμπόλη Μαμαλούκου και Κουλάκου, *Το Κάστρο της Λιβαδειάς*, ό.π. (σημ.*), εικ. 4.7.

Εικ. 6. Κάστρο Λιβαδειάς. Πύλη εσωτερικού περιβόλου. Άποψη από το εξωτερικό (Μάρτιος 1995).

μεταγενέστερος από αυτό, όπως φαίνεται από τη μορφή της τοιχοποιίας του, που είναι όμοια με εκείνη του τείχους. Η προσπέλαση του κύριου εσωτερικού χώρου του πύργου γινόταν από τον περιδρόμο του τείχους μέσω μιας θύρας που ανοίγεται στη νότια πλευρά του. Η θύρα, η οποία διατηρείται ακόμη σε πολύ καλή κατάσταση, έχει ορθογώνιο λίθινο πλαίσιο με πλίνθινο ανακουφιστικό τόξο.

Αμέσως αριστερά του μεγάλου αυτού πύργου ανοίγεται η πύλη του εσωτερικού περιβόλου (Εικ. 2ΙΗ, 6, 7). Η πύλη διατηρεί σε καλή κατάσταση το μεγαλύτερο μέρος του πλαισίου της. Το υπερυψωμένο τόξο του πλαισίου είναι από λαξευτούς πώρινους θολίτες και περιβάλλεται από απλή πλίνθινη ταινία. Η εσωτερική όψη της θύρας, που είχε από παλιά καταρρεύσει, έχει ανακατασκευασθεί από την Αρχαιολογική Υπηρεσία στη δεκαετία του 1960 με σοβαρές, όμως, παρανοήσεις³⁷. Η περιοχή της πύλης ήταν ενισχυμένη με ισχυρό προτείχισμα (Εικ. 2ΙΘ). Ο μικρός περιβόλος είναι τριγωνικός σε κάτοψη και καταλαμβάνει το χώρο που εκτείνεται από τη βάση του κεντρικού ως τη βάση του ανατολικού πύργου του τείχους. Η κατεστραμμένη σήμερα πύλη του προτείχισματος (Εικ. 2Κ) ανοιγόταν στη δυτική πλευρά του. Αμέσως έξω από την πύλη υπήρχε κρήνη, της οποίας διατηρείται εν μέρει η θολωτή δεξαμενή (Εικ. 2ΚΑ). Το τείχος που προστάτευε την ανατολική πλευρά του εσωτερικού περιβόλου διατηρείται σε κακή κατάστα-

Εικ. 7. Κάστρο Λιβαδειάς. Πύργος και πύλη εσωτερικού περιβόλου. Άποψη από το εσωτερικό (Ρούβιο Υ Λιούκ, Περί Καταλανικών φρουρίων, εικ. 4).

ση. Τα ανώτερα τμήματά του είναι ξαναχτισμένα με αμελή αργολιθοδομή με πλινθία. Στη νοτιοανατολική γωνία του εσωτερικού περιβόλου, υψώνεται ένας ερειπωμένος σήμερα ορθογωνικός πύργος (Εικ. 2ΚΒ). Ένα μικρό τμήμα τείχους που ανηφορίζει από τον γωνιακό αυτό πύργο ως την κορυφή του υψώματος κλείνει την οχύρωση του εσωτερικού περιβόλου από τα νότια. Μεταξύ του ανατολικού τείχους του εσωτερικού περιβόλου και του νοτιοανατολικού πύργου δημιουργούνταν ένα στενό, ελεγχόμενο πέρασμα μέσω του οποίου η περιοχή αυτή του Κάστρου συνδεόταν με έναν ημιανεξάρτητο περίβολο που κατελάμβανε τη νότια γωνία του οχυρωμένου χώρου και προστατευόταν με ασθενές τείχος (Εικ. 2ΚΓ).

Το τείχος της δυτικής πλευράς του εσωτερικού περιβόλου φαίνεται ότι αποτελούσε τμήμα ενός ή περισσότερων κτιριακών συγκροτημάτων (Εικ. 2ΚΔ) τμήματα των οποίων διακρίνονται ακόμη ή μας είναι γνωστά από τις παρατηρήσεις του Bon³⁸. Τη βορειοδυτική γωνία του περιβόλου φαίνεται ότι κατελάμβανε ένα μεγάλο τετράπλευρο κτίσμα με το οποίο πιθανότατα συνδέονται ορισμένα στοιχεία, λείψανα των οποίων διατηρούνται στο βόρειο τείχος. Μεταξύ αυτών και ένας μικρός εξώστης, ενδεχομένως αποχωρητήριο. Από τα κτίσματα της νοτιοδυτικής γωνίας του περιβόλου διατηρούνται οι προς το εξωτερικό τοίχοι, καθώς και ένας εσωτερικός, στον οποίο διασώζονται δοκοθήκες των

³⁷ Λαζαρίδης, ΑΔ 21 (1966) Β1, ό.π. (σημ. 7), 211, πίν. 218β, 220α.

³⁸ Bon, «Forteresses médiévales», ό.π. (σημ. 1), 202.

Εικ. 8. Κάστρο Λιβαδειάς. Δεξαμενή και ναός Αγίας Σοφίας (Μάρτιος 1995).

δοκών ενός ξύλινου πατώματος. Με το κτίριο αυτό συνδεόταν η ως σήμερα διατηρούμενη σε καλή κατάσταση δίχωρη, θολωτή δεξαμενή³⁹, πάνω στην οποία έχει κτισθεί στα τέλη του 19ου ή στις αρχές του 20ου αιώνα ο ναός της Αγίας Σοφίας (Εικ. 2ΚΕ, 8).

Ένα κεντρικό οχύρωμα κατελάμβανε το ψηλότερο σημείο του υψώματος του Κάστρου⁴⁰. Πυρήνας του ήταν ένας ισχυρός πύργος (Εικ. 2ΚΣΤ) εξωτερικών διαστάσεων περίπου 7x7 μ. κτισμένος ακριβώς επάνω στη βραχώδη κορυφή του λόφου⁴¹. Ο από παλιά ερειπωμένος αυτός πύργος, ο οποίος δέχθηκε εκτεταμένες επεμβάσεις 1965⁴², είναι κτισμένος από καλοχτισμένη τοιχοποιία

από μετρίου γενικά μεγέθους ημιλάξευτους ασβεστόλιθους μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονται οριζόντια πλινθία. Η προσπέλασή του γινόταν από στενή και χαμηλή θύρα που ανοιγόταν ψηλά στη νότια όψη του, την οποία φαίνεται ότι μπορούσε κανείς να προσεγγίσει με εξ ολοκλήρου ή εν μέρει ξύλινη κατασκευή. Μικρό ορθογώνιο άνοιγμα υπάρχει στη δυτική όψη του πύργου. Η βόρεια πλευρά του πύργου αποτελούσε τμήμα του σύγχρονου με αυτόν τείχους το οποίο όριζε τον τραπεζοειδή σε κάτοψη περίβολο του κεντρικού οχυρώματος. Η πύλη (Εικ. 2ΚΖ) του οχυρώματος βρισκόταν στη δυτική του πλευρά. Ελάχιστα ίχνη της διατηρούνται ακόμη.

Ε. Όπως ήδη αναφέρθηκε, τα προερχόμενα από τις πηγές γνωστά στοιχεία τα σχετικά με την ιστορία του Κάστρου της Λιβαδειάς είναι ελάχιστα και πολύ λίγο βοηθούν στη χρονολόγηση των διαφόρων κατασκευών του. Έτσι η προσπάθεια διευκρίνησης της οικοδομικής ιστορίας των οχυρώσεων στηρίζεται ουσιαστικά στην εξέταση των ίδιων των μνημείων και σε συγκρίσεις με άλλες οχυρώσεις ή κτίσματα των οποίων η χρονολόγηση είναι άμεσα ή έμμεσα δυνατή. Από μία πρώτη εξέταση των οικοδομικών χαρακτηριστικών, και κυρίως της μορφής των τοιχοποιιών των διαφόρων στοιχείων της οχύρωσης του Κάστρου διακρίνονται τέσσερις τουλάχιστον κύριες οικοδομικές φάσεις, εκτός από τις νεότερες επισκευές, που έγιναν τα τελευταία χρόνια από την Αρχαιολογική Υπηρεσία.

Η αναστάτωση και η ανασφάλεια που έφεραν οι βαρβαρικές επιδρομές στο Ρωμαϊκό Κράτος κατά την Ύστερη Αρχαιότητα δημιούργησαν την ανάγκη νέων οχυρώσεων των ίδιων των αρχαίων πόλεων – ή έκταση των οποίων συνήθως περιορίσθηκε πολύ – ή σε άλλες κοντινές θέσεις πιο οχυρές, κατά την Πρωτοβυζαντινή Περίοδο. Αν και τα σχετικά ιστορικά στοιχεία απουσιάζουν εντελώς, με βάση ορισμένες αρχαιολογικές ενδείξεις μπορεί να υποθεθεί ότι στην περίπτωση της αρχαίας Λιβαδειάς συνέβη μάλλον το δεύτερο. Τα κατώτερα τμήματα του μεγάλου οχυρώματος – πύργου της βορειοανατολικής γωνίας του Κάστρου, κτισμένα αποκλειστικά με υλικό που πιθανότατα προέκυψε από την κατεδάφιση των παρακειμένων αρχαίων κτηρίων, ανήκουν πιθανώς σε μια οχύρωση του λόφου του Κάστρου που θα μπορούσε με επιφύλαξη να χρονολογηθεί στην

³⁹ Για τη δεξαμενή βλ. ό.π., 202-203.

⁴⁰ Για το κεντρικό οχύρωμα βλ. ό.π., 203-205.

⁴¹ Μαμαλούκος, Καμπόλη Μαμαλούκου και Κουλάκου, Το

Κάστρο της Λιβαδειάς, ό.π. (σημ.*), εικ. 4.6.

⁴² Λαζαρίδης, ΑΔ 21 (1966) Β1, ό.π. (σημ. 7), 211, πίν. 219α δ.

Ύστερη Αρχαιότητα, πιθανώς κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Ιουστινιανού. Δεν έχουν προς το παρόν εντοπισθεί με ασφάλεια λείψανα της πρώτης αυτής οχύρωσης σε άλλα σημεία του περιβάλλον του Κάστρου, ο οποίος θα πρέπει να ακολουθούσε περίπου την πορεία του σημερινού⁴³.

Στη Μεσοβυζαντινή Περίοδο θα μπορούσαν να χρονολογηθούν τμήματα του εξωτερικού περιβάλλον και του πύργου της βορειοανατολικής γωνίας του Κάστρου⁴⁴, με βάση τη μορφή της τοιχοποιίας τους, από αργολιθοδομή και τεμάχια πλίνθων με ενίσχυση με ξυλοδεσίες κρυμμένες πίσω από απλές ζώνες πλίνθων⁴⁵. Ακριβέστερη χρονολόγηση των κατασκευών δεν είναι εύκολη. Στην περιοχή της βορειοανατολικής γωνίας φαίνεται ότι όταν κτίστηκε ο νέος πύργος, το παλαιότερο οχύρωμα ήταν ήδη κατεστραμμένο, πιθανότατα μάλιστα, είχε μεσολαβήσει μια περίοδος εγκατάλειψης. Το τείχος προφανώς προστάτευε την οχυρωμένη πόλη, έξω από την οποία φαίνεται ότι αναπτύχθηκε στη συνέχεια ένα ανοχύρωτο προάστειο. Στο ψηλότερο σημείο του οχυρωμένου χώρου πρέπει να υποθέσουμε ότι βρισκόταν η ακρόπολη, από το περίβολο της οποίας, όμως, δεν έχουν προς το παρόν εντοπισθεί με ασφάλεια τμήματα.

Αν και η άποψη παλαιότερων ερευνητών, οι οποίοι υπερεκτιμώντας τα δεδομένα των πηγών, θεώρησαν ολόκληρο το κάστρο ουσιαστικά κτίσμα της Καταλανικής Περιόδου⁴⁶, δεν είναι σωστή, φαίνεται ότι το μεγαλύτερο τμήμα των οχυρώσεων που διατηρούνται ως σήμερα φαίνεται ότι αποτελεί έργο της εποχής αυτής⁴⁷. Για την ορθότητα αυτής της άποψης συνηγορούν η μορφή της τοιχοποιίας από χονδρολαξευμένους ασβεστόλιθους και οριζόντια πλινθία καθώς και η μορφή ορισμένων θυρών με συμφυές πλαίσιο, που συναντώνται σε εκκλησιαστικά μνημεία του 13ου και του 14ου αιώνα

στην ευρύτερη περιοχή⁴⁸. Το Κάστρο φαίνεται ότι πήρε στην περίοδο αυτή τη σημερινή του γενική μορφή, με τους δύο οχυρωματικούς του περιβόλους, ενισχυμένους κατά τόπους με πύργους και προτειχίσματα, και ένα οχύρωμα με πύργο και τείχος στην κορυφή του λόφου⁴⁹. Οι δύο αυτοί οχυρωματικοί περίβολοι του Κάστρου ορίζουν δύο άνισες σε έκταση περιοχές, όπου κατά τόπους διακρίνονται ακόμη λείψανα κτισμάτων. Σύμφωνα με τη γνωστή στις οχυρωμένες μεσαιωνικές πόλεις διάταξη ο εξωτερικός περίβολος ήταν προφανώς η «χώρα», και ο εσωτερικός το «κάστρο», δηλαδή η ακρόπολη. Το κεντρικό οχύρωμα και το συνδεδεμένο με αυτό μεγάλο κτιριακό συγκρότημα στέγαζαν προφανώς το διοικητικό κέντρο. Πρέπει πάντως να σημειωθεί εδώ ότι με βάση κάποιες διαφοροποιήσεις στα μορφολογικά και τα κατασκευαστικά του στοιχεία (κυρίως τη μορφή της τοιχοποιίας αλλά και του ανοίγματος της θύρας του) τόσο από εκείνα που χρονολογήθηκαν στη μεσοβυζαντινή όσο και από αυτά που τοποθετήθηκαν μόλις στην περίοδο της Καταλανικής κυριαρχίας, ο πύργος και ίσως και άλλα τμήματα του κεντρικού οχυρώματος θα μπορούσαν με επιφύλαξη να θεωρηθούν έργα των πρώτων χρόνων της Φραγκοκρατίας.

Αν και συγκεκριμένα ιστορικά στοιχεία για την τύχη των οχυρώσεων του Κάστρου κατά την Οθωμανική περίοδο, και μάλιστα την πρώτη, δεν μας είναι γνωστά, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι εκεί έδρευε η φρουρά της πόλης, ενώ φαίνεται ότι ο εξωτερικός περίβολός του ήταν κατοικημένος ως τα τελευταία χρόνια της περιόδου. Αν και η γενική μορφή των οχυρώσεων δεν άλλαξε την εποχή αυτή, φαίνεται, ότι έγιναν αρκετές επισκευές σε τμήματα των τειχών, που είχαν καταστραφεί ή είχαν πάθει ζημιές αλλά και άλλες τοπικές επεμβάσεις με σκοπό τον εκσυγχρονισμό του Κάστρου⁵⁰. Τα τμήματα του

⁴³ Μαμαλούκος, Καμπόλη Μαμαλούκου και Κοιλάκου, *Το Κάστρο της Λιβαδειάς*, ό.π. (σημ.*), εικ. 2.1.

⁴⁴ Μαμαλούκος, Καμπόλη Μαμαλούκου και Κοιλάκου, *Το Κάστρο της Λιβαδειάς*, ό.π. (σημ.*), εικ. 3.1, 3.4, 3.5, 3.6, 3.8.

⁴⁵ Μαμαλούκος, Καμπόλη Μαμαλούκου και Κοιλάκου, *Το Κάστρο της Λιβαδειάς*, ό.π. (σημ.*), εικ. 3.2, 3.7.

⁴⁶ Ρούβιο Υ Λιούκ, *Περί Καταλανικών φρουρών*, ό.π. (σημ. 1), 30 και Bon, «Forteresses médiévales», ό.π. (σημ. 1), 194 και 206.

⁴⁷ Μαμαλούκος, Καμπόλη Μαμαλούκου και Κοιλάκου, *Το Κάστρο της Λιβαδειάς*, ό.π. (σημ.*), εικ. 4.1, 4.10.

⁴⁸ Για το χαρακτηριστικό στην ελλαδική αρχιτεκτονική στο 12ο και, κυρίως, στο 13ο και 14ο αιώνα τρόπο κατασκευής τοίχων από προσεγμένη, συχνά μάλιστα εκλεπτυσμένη, λιθοδομή από αργούς, κυρίως, λίθους μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονται οριζόντια τοποθετημένα πλινθία, βλ. Χ. Μπούρας και Λ. Μπούρα, *Η Ελ-*

λαδική Ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 2002, 457-458, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία. Βλ. επίσης Στ. Μαμαλούκος, «Ο ναός του Αγίου Πολυκάρπου στην Τανάγρα (Μπράτσι) Βοιωτίας», *ΔΧΑΕ* 4/25 (2004), 133. Για τις θύρες που ανήκουν στον τύπο του ανοίγματος με συμφυές λίθινο πλαίσιο βλ. Στ. Μαμαλούκος, «Η οικοδομική τεχνολογία στο Βυζάντιο», *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τεύχ. 96 (Σεπτέμβριος 2005), 12-13, όπου και η προγενέστερη βασική βιβλιογραφία.

⁴⁹ Μαμαλούκος, Καμπόλη Μαμαλούκου και Κοιλάκου, *Το Κάστρο της Λιβαδειάς*, ό.π. (σημ.*), εικ. 4.1.

⁵⁰ Όπως, λ.χ. στην περίπτωση του προτειχίσματος της κύριας πύλης του εξωτερικού περιβάλλον βλ. Bon, «Forteresses médiévales», ό.π. (σημ. 1), 195-197.

τείχους που οικοδομήθηκαν κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής έχουν μια χαρακτηριστικής μορφής τοιχοποιία από αργούς λίθους και πλινθία⁵¹.

Z. Οι οχυρώσεις του Κάστρου της Λιβαδειάς αποτελούν αναμφίβολα ιδιαίτερα αξιόλογο μνημείο της μεσαιωνικής οχυρωματικής στο γεωγραφικό χώρο της νότιας Ελλάδας, η περαιτέρω μελέτη του οποίου, σε σύγκριση με

ανάλογα παραδείγματα μπορεί να προσφέρει πολλά στη μελέτη της αρχιτεκτονικής εν γένει στην περιοχή κατά τους Μέσους Χρόνους. Αυτό εν πολλοίς οφείλεται στα ότι, πέρα από τα βασικά στοιχεία της γενικής τους διάταξης οι οχυρώσεις του Κάστρου διατηρούν κατασκευαστικά και μορφολογικά στοιχεία που σε σπάνιες σχετικά περιπτώσεις έχουν διασωθεί σε κάστρα του ελληνικού χώρου.

---

⁵¹ Μαμαλούκος, Καμπόλη Μαμαλούκου και Κουλάκου, *Το*

Κάστρο της Λιβαδειάς, ό.π. (σημ.*), εικ. 5.1, 5.6.

Stavros Mamaloukos

OBSERVATIONS ON THE CONSTRUCTION HISTORY AND ARCHITECTURE OF THE FORTRESS OF LIVADEIA

The Fortress of Livadeia has been referred to by travelers and scholars, historians and various researchers of medieval fortification architecture, and the relevant bibliography is relatively rich. However, the researchers of the fortress up to now have attempted to reach conclusions about the fortifications based mainly on sources, that is, without seriously examining the structures themselves. The paper that follows is an attempt to approach the construction history and architecture of the fortifications based on an examination of the surviving remains of the various features of the fortification and on the study of their typological, structural and morphological characteristics.

The fortress is built on the south end of the modern city, on a steep rocky hill before the hill of the Prophet Elijah, which is surrounded by the gorge of Erkyna on its east, south and part of its west sides. It is triangular in shape and approximately 35 acres in extent, its biggest dimensions being approximately 300×180 m. The fortification system includes two defensive enclosures and a central stronghold. The exterior enclosure includes a strong defensive wall that protects the vulnerable sides of the fortress, that is, the north and north part of the west side. The natural fortification of the other sides was supplemented in various spots by weaker defensive walls.

From the initial examination of the structural characteristics of the various elements of fortress' fortification, and mainly the masonry, at least four major construction phases can be discerned, leaving aside the newer repairs made by the Archaeological Service in recent years. The havoc and insecurity the barbarian invasions brought to the Roman Empire during Late Antiquity created the need during the Early Byzantine period for new fortifications of the ancient cities themselves -whose extent usually became very limited- or at other nearby sites that are physically fortified. Although the relative historical features are entirely absent, based on certain archaeological evidence it can be supposed that in the case of ancient Livadeia the latter most likely occurred. The lower parts of the great stronghold-tower of the northeast corner of the fortress, built exclusively with materials that most likely

resulted from the demolition of the adjacent ancient buildings, perhaps belong to the fortification of the fortress hill that could be dated to Late Antiquity, with some reservation, perhaps to the reign of Justinian. Remains of this first fortification have not been located with certainty in other areas of the enclosure of the fortress, which probably roughly followed the present-day outline.

Parts of the exterior enclosure and of the tower of the northeast corner of the fortress could be dated to the Middle Byzantine period, based on the type of their masonry, consisting of rubble stone and pieces of bricks with wooden reinforcements hidden behind simple bands of bricks. It is not easy to date the structures more precisely. In the area of the northeast corner it seems that when the new tower was built the older stronghold was already destroyed. In fact, it is possible that a period of abandonment had intervened. The defensive wall apparently protected the fortified city, outside of which an unfortified suburb subsequently developed. We must assume that the acropolis was found on the highest point of the fortified area, but parts of its enclosure have not yet been identified with certainty.

Overestimating the information in the sources, researchers in the past thought that the whole fortress was essentially a structure of the Catalan period. Although this view is not correct, it seems that the greater portion of the fortifications that survive today is the work of this period. The masonry of roughly cut limestone and horizontal bricks as well as the form of some of the doors with a built-in doorframe found in ecclesiastical monuments of the 13th and 14th centuries in the broader region, supports this view. The fortress seems to have acquired its present-day form during this period, with its two defensive enclosures fortified with towers and bulwarks and a stronghold with a tower and defensive wall at the top of the hill. These two fortified enclosures of the fortress delineate two regions unequal in size, where building remains can still be seen in some areas. According to the known layout of fortified medieval cities, the outer enclosure was the «chora» while the inner one was the «fortress», that is,

the acropolis. The central stronghold and the large building complex connected to it housed the administrative center. However, it should be mentioned that based on some variations in the morphological and construction elements (mainly the type of masonry but also the opening of its door) both those which were dated to the middle Byzantine period and those placed just in the period of Catalan rule, the tower and perhaps other parts of the central stronghold could be considered works of the early Frankish rule.

Although specific historical facts about the fate of the fortress during the Ottoman period, especially the early

period, are unknown, it is certain that the city guard was located there, and it seems that its outer enclosure was inhabited until the final years of this period. Despite the fact that the general form of the fortifications did not change during this period, it seems that a number of repairs were made on parts of the defensive walls, which had been destroyed or had been damaged, and that other localized interventions were made in order to modernize the fortress. The parts of the defensive wall which were constructed during this period use a characteristic type of masonry consisting of rubble stone and bricks.